

УДК 13+17.026.4

М. В. Сінельнікова
кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії
Національного університету «Львівська політехніка»

МЕЖІ ЛЮДСЬКОГО ПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ І. КАНТА

Реальність пізнання, що обіймає увесь комплекс філософських проблем логічної істинності та досвідної достовірності, зазнала значної трансформації від Нового часу до визначальної для сучасності епохи кризи філософських основ точних наук початку ХХ ст. Контрверза між віденським логічним емпіризмом у версії професора М. Шліка та кантівською традицією трансцендентального обґрунтування пізнання виявляє, окрім очевидних суперечностей, доволі прогресивний, позитивістськи забарвлений, тісний зв'язок наступництва.

Узагалі вчення І. Канта знайшло відгук серед багатьох філософів (таких, як В. Асмус, О. Введенський, В. Віндельбанд, Е. Кассіер, В. Каши, І. Нарський, В. Соловйов, М. Хайдеггер, А. Щербина, К. Ясперс). Незважаючи на таку велику плеяду спадковості, «учителі думки зажили собі поганої слави. Сьогодні така доля спіткала навіть І. Канта». Так говорив Ю. Хабермас, помічаючи симптоми занепаду трансцендентального способу обґрунтування на користь прагматично свідомих позицій [3, с. 26].

Однак не варто вважати, що криза зродженої І. Кантом на трансцендентальних основах теорії пізнання створює загрозу раціональності взагалі та її науковому типові зокрема, з огляду на пов'язану з ним систематичну неспівмірність претензій і успіхів, очікувань і дійсного стану справ. Нові й вільніші моделі раціональності приходять «на зміну віджитим епохальним системам у єдиному руслі історичної рафінації модерної ангажованості окремими науками» [2, с. 34], яка становить позитивний момент будь-якої філософської позиції. Поступове звільнення від фіксованих конкретною культурно-історичною ситуацією форм здійснюється не тільки у вигляді радикальної відмови, а й через критику.

Тому метою статті є дослідження гносеологічної теорії І. Канта, в якій відбувається «критика» розуму та здійснюється спроба визначення меж людського пізнання, що було спрямована не проти науки, а проти сліпої віри в її безмежні можливості. Відкидаючи догматичний прийом пізнання, І. Кант вважав, що замість нього потрібно взяти за основу інший – метод критичного філософствування, який полягає в дослідженні прийомів самого розуму, у розчленуванні загальної людської здатності до пізнання та в дослідженні того, як далеко можуть сягати ці межі, щоб з'ясувати їх природу та можливість.

Німецький філософ починає розроблення свого гносеологічного вчення з позитивно орієнтованого повороту у філософії, який пориває з усією попередньою традицією. До нього вважалося, що в результаті пізнавальної діяльності людські знання повинні відповідати дійсності. І. Кант стверджує дещо принципово інше: наукові знання відповідають дійсності тільки завдяки тому, що ця дійсність попередньо вже була впорядкована самим розумом і узгоджена з ним. Виявляється, що не розум відповідає предмету пізнання, а предмет – розуму. Розум «конструє» уявно, у думці предмет пізнання й пізнає тільки те, що було створене, скоректоване ним самим, узгоджене з його принципами й логікою. Так вихідним пунктом кантівської теорії стає ідея активності суб'єкта пізнання. Пізніше це буде розцінене як «коперніканський переворот» у гносеології, адже свого часу теорія М. Коперника зламала середньовічні уявлення про комфортний і сталий світ людського буття, центром якого була найкраща з планет, створених Богом, – Земля. Водночас утратила підстави й претензія людини на те, щоб бути центром Всесвіту. Людина опинилася в холодному безкрайньому просторі, де її буття уявляється самотньою маленькою точкою, яка поступово зникає. Світоглядну кризу,

пов'язану з осмисленням коперніканської теорії, влучно виразив Б. Паскаль: «Мене жахає вічне мовчання цих безмежних просторів» [7, с. 68].

Підхід І. Канта до проблеми початку нової філософії може бути сформульований як гіпотетична відповідь Б. Паскалю на його запитання й тривоги. Те, що насувається на людину зі Всесвіту, викликаючи страх і розгубленість, його таємниці – це таємниця її власного осягнення світу й осягнення її власної сутності. Тому проблема людини, критичний розгляд передумов її пізнавальної діяльності стає початком кантівської філософії «критичного» періоду, а перенесення проблеми людини з периферії в центр філософствування, перетворення її на висхідну проблему філософських роздумів і становить суть «коперніківського» перевороту, здійсненого І. Кантом.

Також німецькому філософу належить кардинальна думка в гносеології, яка полягає в тому, що все наше знання складається з двох елементів, які виступають у парі: чуттєвості та розсудку. Жодній із цих здібностей не можна надавати переваги, адже без чуттєвості предмет не був би даний нам, а без розсудку його неможливо було б осмислити. «Думки без змісту порожні, відчуття без понять сліпі» [5, с. 117]. Так говорив сам І. Кант. Зміст розсудку дається чуттєвістю, а розсудок надає індивідуальним і суб'єктивним чуттєвим сприйняттям апріорної форми, тобто такої, яка передує досвіду й зумовлює його.

Розсудок, на думку німецького мислителя, виконує функцію підведення різноманітного чуттєвого матеріалу під загальні категорії та поняття. Останні можуть бути емпіричними, якщо в них містяться відчуття, викликані присутністю предмета, і чистими, якщо до них не приєднуються відчуття, що складають матерію знання. Чисте поняття, на думку І. Канта, містить у собі лише «форму мислення про предмет взагалі» [5, с. 123]. Ці поняття є категоріями, якими, як підкреслює І. Кант, володіє кожна людина, оскільки вони становлять структуру її пізнання. Самі ж категорії не є знаннями, а лише формами мислення, які з наочних уявлень у подальшому й формують наше знання.

Так, у процесі пізнання на рівні розсудку ми впорядковуємо чуттєві дані категоріями, формулюючи закони науки, які, однак, є не відображенням дійсності, а результатом конструктивної діяльності мислення, яке може знайти в природі лише те, що дозволяють його апріорні категорії, які є своєрідним скелетом пізнання. Вони проникають у чуттєвість, роблячи її осмисленою. За І. Кантом, категорії створюються людьми в ході «епігенезу чистого розуму» [4, с. 63] і несуть у собі фундаментальний досвід взаємодії мислення й буття, суб'єктивного й об'єктивного. Категорії репрезентують природну об'єктивність і необхідність у суб'єктивному світі людини, допомагаючи їй продукувати судження, в яких виражаються об'єктивні й необхідні закони світу.

Більше того, саме завдяки категоріям, як вважав І. Кант, розсудок не бере свої закони з природи, а диктує їх останній. Тому пізнання, на думку німецького класика, є не лише спогляданням, а й конструюванням предмета, тобто предмет виявляється не висхідним, а кінцевим продуктом пізнання. Саме та обставина, що розсудок сам конструє предмет відповідно до апріорних форм мислення (категорій), знімає традиційне філософське питання, чому предмети узгоджуються з нашими знаннями про них, адже, як констатує І. Кант, «ми можемо пізнавати лише те, що самі створили» [1, с. 225].

По суті, німецький класик прагнув розкрити природу знання через примирення, об'єднання суб'єкта й об'єкта, хоча в нього цей підхід має дещо половинчастий характер.

Людина, пізнаючи світ, «конструює його, будує порядок із хаосу своїх чуттєвих вражень, підводить їх під загальні поняття, створює свою картину світу, зумовлюючи таким чином об'єктивність знання» [1, с. 232]. Але ця об'єктивність доволі двозначна та софістична. Те, що сам І. Кант називає об'єктивністю, зводиться ним виключно до загальності та необхідності, розуміється як апіорні визначення розуму. Кінцевим джерелом всієї об'єктивності стає не сам зовнішній світ, що відбивається в абстракціях пізнавальної думки, а той самий суб'єкт, який ці думки продукує. І навіть очищений І. Кантом до ступеня трансцендентального суб'єкта, він все одно не перестає бути суб'єктом. Тобто пізнання, на думку І. Канта, є об'єктивним лише в тому сенсі, що відкриті наукою властивості, відносини й закономірності не залежать від сваволі кожного окремого суб'єкта. З іншого боку, закономірності, які пізнаються наукою, не є повністю незалежними від свідомості індивіда, оскільки пізнання зумовлене загальними для всіх людей апіорними формами, за допомогою яких ми тільки й можемо пізнавати.

І. Кант говорив, що до подібного висновку його підштовхнуло вчення Д. Юма, зокрема, твердження останнього про те, що світ неминуче прихований від нас, і тому знання можливе не про нього, а про наші власні стани (відчуття, почуття, думки тощо). Тому предметом філософії може бути цілком доступна нам суб'єктивна реальність, але ні в якому разі не об'єктивна. Те ж ми знаходимо і в І. Канта, який запевняє нас у тому, що ми не можемо знати, яким є світ, оскільки «ми маємо справу не з ним самим, а з його відображенням у нашій свідомості» [5, с. 82]. Саме це твердження німецького класика стало приводом для звинувачень його в агностицизмі, тобто в запереченні пізнаваності світу та сумнівах у реальності його існування. Ці звинувачення були безпідставними, оскільки І. Кант, на відміну від Д. Юма, не заперечує існування об'єктивного світу як незалежної від людини субстанції, проте констатує його принципову непізнаваність. Тобто, як говорив сам І. Кант, починав він із позиції Д. Юма, але в кінцевому підсумку прийшов до його критики, адже останній, на його думку, «посадив корабель пізнання на мілину й залишив там гнити, а його слід вивести на чисту воду» [6, с. 36].

Однак, як уже зазначалося, І. Кант визнає, що достовірне знання про світ, про його об'єктивну сутність за межами чуттєво-емпіричного досвіду в принципі неможливе, адже апіорні форми забезпечують лише загальність знання, але не роблять його копією речей. Те, чим річ є для нас (феномен), і те, чим вона є сама по собі (ноумен), має принципове розходження. Тут проступає дуалізм І. Канта, який визнає, що матеріальні речі існують самі по собі, тобто об'єктивно, і відображаються нашими відчуттями. Але одночасно світ, яким він є сам по собі, за словами І. Канта, це «річ у собі», принципово непізнаваний світ.

Скрупульозно розробляючи свою концепцію «речі в собі», німецький філософ доходить висновку, що в житті людини, в її ставленні до світу є такі глибинні таємниці, такі сфери, де наука безсила. За І. Кантом, людина живе ніби в двох світах. З одного боку, вона частина світу явищ, де все детерміноване, де характер людини визначає її схильності, пристрасті й умови, в яких вона діє, але з іншого, крім цієї емпіричної реальності, людина причетна до світу «речей у собі», які діють на органи її чуття, породжуючи всю різноманітність відчуттів.

Людська свідомість приводить отримані органами чуття розрізнені образи й відчуття в систему, у результаті чого в людському розумі виникає цілісна картина навколишнього світу. Так розум, на думку І. Канта, на основі форм мислення – понять і категорій – надає відчуттям і уявленням загальний і необхідний характер. Таким чином, річ сама по собі через канали органів чуття, форми чуттєвості й розуму стає надбанням свідомості суб'єкта, «являється йому», через що він може робити про неї певні висновки.

Свою філософію І. Кант називає трансцендентальною, тобто такою, що «переходить, переступає, виходить за межі» [1, с. 24]. Людина як головний суб'єкт пізнавальної діяльно-

сті переходить від незнання до знання, уможливаючи його власними, внутрішніми передумовами. Тому трансцендентальне – це те, що з боку суб'єкта зумовлює пізнання, а трансцендентне – те, що перебуває поза суб'єктом, поза досвідом. А все, що перебуває за межами людського досвіду, на думку І. Канта, може бути доступне тільки розуму, який виступає вищою здатністю суб'єкта, що оперує ідеями. Останні трактуються І. Кантом не як надчуттєві сутності, що мають реальне буття й осягаються за допомогою розуму, як це було в Платона, а скоріше як уявлення про мету, до якої прагне наше пізнання, про завдання, які воно перед собою ставить. Розум виробляє основоположні, загальні принципи, які розсудок і здатність до судження застосовують у конкретних умовах. Тому якщо розсудок виконує конструюючу функцію, створюючи поняття та формулюючи закони, то розум відіграє регулятивну роль, спрямовуючи діяльність розсудку, ставлячи перед ним цілі, завдання, очищуючи та систематизуючи знання.

Однак прагнення розуму досягнути абсолютного знання виводить його за межі досвіду, тобто за межі власної компетенції. Це остаточно його залутує та спонукає блукати у власних суперечностях (або антиноміях, як їх називає І. Кант). Наприклад, намагаючись дати відповідь на запитання про те, що таке світ як ціле, розум приходиться до прямих протилежних висновків, адже можна беззаперечно стверджувати, що світ не має початку в часі та не знає меж у просторі. Так само беззаперечно можна говорити й про те, що світ почав існувати в якийсь визначений момент часу й що він є обмежений у просторі. Ці протиріччя неминуче виникають у розумі. Але разом із тим І. Кант стверджував, що вони є уявними, оскільки викликані претензіями розуму судити про світ як безумовну цілісність, тоді як він є «річчю в собі», яку пізнати неможливо.

Таким чином, уся філософія, на думку І. Канта, це сфера розуму. Останній «виявився колишнім розсудком, який, прагнучи до абсолютного, зазирнув у світ «речей у собі» і знайшов там самого себе, свої власні ідеї, які репрезентують видимість абсолюту» [4, с. 238]. Так, коли розум шукає останній, безумовний витік усіх явищ свого внутрішнього світу, то знаходить ідею душі. Потім, прагнучи віднайти останній безумовний початок усіх феноменів зовнішнього світу, виявляє ідею Всесвіту; осягаючи абсолютне джерело всіх явищ узагалі (як психічних, так і фізичних) приходиться до ідеї Бога, яку неможливо помислити, адже тут перед ним відкривається сфера віри.

Це стає сигналом для нашого розуму про те, що далі шляху немає. Ми підійшли до його кордонів. Так, І. Кант констатує, що йому «довелося обмежити розум, щоб звільнити місце для віри» [5, с. 53]. Виникає запитання: як німецький класик, основним завданням якого було глибоке вивчення розуму, раціоналіст за переконаннями, міг обмежити розум? Принципи його перед вірою? Навряд чи це було можливо. Секрет у тому, що І. Кант насправді своїм твердженням констатує, що всі ми знаємо абсолютний факт життя: скільки б не доводили атеїсти, що Бога немає, а віруючі – що Бог є, скільки б на користь двох протилежних тез не було наведено раціональних аргументів, усе одно суперечка між ними ніколи не буде завершена.

Для І. Канта було важливо, що незважаючи на всі раціональні суперечки й на те, як вони складаються, Бог існує для тієї людини, яка в нього вірить. Головне, що божество – це корелят віри. Оскільки є віра, різні релігії, інститути, які в цьому зацікавлені, а серед них люди, які щиро вірять у Бога, світ віри буде й далі займати своє місце. Правда, неодноразово здійснюються спроби звести в одне ціле світ віри і сферу чистого розуму або перекреслити світ віри засобами розуму. І. Кант відкидає й те, і інше. У розуму є своє місце, своя сила й безсилля. Але й у віри є й має бути чітко визначена територія, зігнати з якої її поки ніхто не зміг і, як переконаний І. Кант, ніколи ніхто не зможе.

Таким і був першопочатковий задум кантівської «критики» розуму: німецький філософ робить усе, щоб зміцнити й утвердити у своїх позиціях віру. Одночасно межі, в які він намагається «втиснути» теоретичний розум, – це межі,

перед якими, згідно з його задумом, повинна в безсиллі зупинитися не тільки наука, але й уся сфера раціонального. Однак за межами цих кордонів віра має стати невразливою. Це засвідчує, що І. Кант – філософ суперечливий і непослідовний. Так, з одного боку, він стверджує, що здатність пізнання одночасно й безмежна, і обмежена. Вона безмежна, оскільки йдеться про пізнання явищ, які тлумачаться І. Кантом у суб'єктивістському дусі. У цьому сенсі німецький класик говорить, що емпірична наука не знає ніяких меж для подальшого свого розширення й поглиблення, адже, на його переконання, «спостереження й аналіз явищ проникають усередину природи, і невідомо, як далеко ми з часом просунемося в цьому» [4, с. 15].

У той же час наука, за І. Кантом, обмежена. Вона обмежена в тому сенсі, що навіть за будь-якого розширення й за будь-якого заглиблення у свій предмет наукове знання ніколи не зможе стати знанням про те, що виходить за межі необхідних і загальних логічних форм, за допомогою яких здійснюється пізнання, тобто знанням об'єктивної реальності, що існує незалежно від свідомості й поза нею. Адже навіть «якщо б уся природа розкрилася перед нами, ми ніколи не змогли б відповісти на трансцендентальні питання, що виходять за межі природного існування» [2, с. 29].

Саме із цією метою І. Кант обґрунтовує своє вчення про відмінність явищ і «речей у собі». Природу як предмет наукового знання він відносить до світу «явищ», а свободу, безсмертя й Бога – до світу «речей у собі». При цьому останні, як ми пам'ятаємо, він відносить до сфери непізнаного, яка вже не тимчасова чи відносна непізнаність предметів природи, в яких науковий прогрес відкриває все нові й нові властивості, а «непізнаність принципова, непереборна ніяким прогресом наукового й філософського пізнання, ніяким його вдосконаленням» [3, с. 165].

Проте людський дух прагне все-таки до своєї заповітної мрії, до наддосвідних і безумовних ідей Бога, свободи та безсмертя. Ці ідеї виникають завдяки тому, що різноманітність досвіду здобуває вищу єдність і кінцевий синтез у розумі. Ідеї, минаючи предмети розсудку та відчуттів, поширюються на судження розуму й надають їм характер абсолютного й безумовного. Але ця безумовність є лише ідеалом, завданням, до вирішення якого людина постійно прагне, бажаючи знайти надійні умови та надійні підстави для власного пізнання.

Як висновок, можна констатувати, що вчення І. Канта є заплутаним і суперечливим, однак саме це виводить людину на шлях істинного пізнання. Безумовно позитивним у його філософії було уявлення про роль антагонізмів у людському пізнавальному процесі, через які він поставив і спробував осмислити проблеми діалектики. Виділивши ці суперечності, І. Кант визнає їхнє існування лише в людському розумі, а не в об'єктивній дійсності, тому й не бачить шляхів їхнього теоретичного вирішення. Отже, німецький філософ ставить надзвичайно важливі проблеми в дослідженні структури пізнавального процесу, багато з яких лишаються актуальними й сьогодні, розкриваючи подальші перспективи в дослідженні гносеологічних можливостей людини й одвічного протистояння розуму та віри.

Література

1. Асмус В. Иммануил Кант / В. Асмус. – М. : Наука, 1973. – 536 с.
2. Баскин Ю. Кант / Ю. Баскин. – М. : Юрид. литература, 1984. – 88 с.
3. Вахтомин Н. Теория научного знания Иммануила Канта: Опыт современ. прочтения «Критики чистого разума» / Н. Вахтомин ; отв. ред. М. Овсянников. – М. : Наука, 1986. – 205 с.
4. Гулыга А. Кант / А. Гулыга. – М. : «Молодая гвардия», 1977. – 304 с.
5. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант ; пер. з нім. та приміт. І. Бурковського. – К. : Юніверс, 2000. – 504 с.
6. Мінаков М. Вчення Канта про віру розуму / М. Мінаков. – К. : Центр практичної філософії, 2001. – 140 с.
7. Паскаль Б. Мысли / Паскаль Б. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 1995. – С. 126.

Анотація

Синельникова М. В. Межі людського пізнання у філософії І. Канта. – Стаття.

У статті розглядається гносеологічна концепція І. Канта, яку він представляє через так званий «коперніканський переворот», в якому не знання мають узгоджуватися з дійсністю, як вважалося раніше, а дійсність як предмет знання має узгоджуватися з тим апіорним категоріальним апаратом, що дається людині до будь-якого досвіду. Констатується, що І. Кант висуває концепцію трьох сходинок пізнання: чуттєвого споглядання, розсудку та розуму, що виступає у формі антиномій. Так І. Кант приходиться до дуалізму, роздвоєння світу на сферу, яку можна пізнати науковими засобами (чуттєвий світ явищ, «речей для нас»), і сферу, недоступну розуму, надчуттєвий світ сутностей і непізнаний світ «речей у собі». Робиться висновок, що людина спроможна пізнавати речі тільки такими, якими вони їй являються, а не такими, якими вони є насправді. Тому як би не збільшувалося наше знання, воно ніколи не стане абсолютним. Саме проти необґрунтованих претензій науки, догматичних забобонів про її всесилля й спрямований реальний зміст кантівського гносеологічного вчення.

Ключові слова: І. Кант, гносеологія, німецька класична філософія, «речі в собі», раціоналізм.

Аннотація

Синельникова М. В. Границы человеческого познания в философии И. Канта. – Статья.

В статье рассматривается гносеологическая концепция И. Канта, которую он представляет через так называемый «коперниканский переворот», в котором не знания должны согласовываться с действительностью, как считалось раньше, а действительность как предмет знания должна согласовываться с тем апіорным категоріальним апаратом, который дается человеку прежде любого опыта. Констатируется, что И. Кант выдвигает концепцию трех ступеней познания: чувственного созерцания, рассудка и разума, который выступает в форме антиномий. Так И. Кант приходит к дуализму, раздвоению мира на сферу, которую можно познать научными средствами (чувственный мир явлений, «вещей для нас»), и сферу, недоступную для ума, сверхчувственный мир сущностей и непознаваемый мир «вещей в себе». Делается вывод, что человек способен познавать вещи только такими, какими они ему являются, а не такими, какими они есть на самом деле. Поэтому как бы ни увеличивалось наше знание, оно никогда не станет абсолютным. Именно против необоснованных претензий науки, догматических предрассудков и веры в ее всесилля и направлен реальный смысл кантовского гносеологического учения.

Ключевые слова: И. Кант, гносеология, немецкая классическая философия, «вещи в себе», рационализм.

Summary

Sinelnikova M. V. The boundaries of human knowledge in the philosophy of I. Kant. – Article.

The article deals with the epistemological concept of I. Kant, which he represents through the so-called “Copernican revolution” in which not knowledge must be consistent with reality, as previously thought, and reality as a subject of knowledge, must be consistent with that a priori categorical apparatus that is given to a person to any experience. It is stated that I. Kant advanced the concept of three stages of cognition: sensory contemplation, reason and reason, acting in the form of antinomies. So I. Kant comes to dualism, dividing the world into a sphere that can be recognized by scientific means (the sensual world of phenomena, “things for us”) and the sphere of inaccessibility of the mind, an over-dimensional world of entities, and the unknowable “world of things in oneself”. It is concluded that a person is able to know things only as they are presented to her, and not as they are. Therefore, no matter how increased our knowledge, it can never be absolute. It is precisely against groundless claims of science, a dogmatic prejudice about its omnipotence, and the real meaning of I. Kant's epistemological doctrine is directed.

Key words: I. Kant, gnosology, German classical philosophy, “things in itself”, rationalism.